

A BIBLIAI HERMENEUTIKA KÉRDÉSE PÁZMÁNY PÉTER *KALAUZ* CÍMŰ MŰVÉBEN

„Azok-közöt, kik keresztyén nevet viselnek, Majd minden vissza-vonyás
a szent Írás értelmiről vagyon”¹

A reformáció megindulásával és a konfesszionalizáció előrehaladtával a Szentírás értelmezése és népnyelvű fordítása a felekezetek közötti polémia talán legfontosabb kérdésévé vált, szorosan összefonódva az egyháztan (ekkleziológia) problematikájával.² A kor teológiai közgondolkodásában kéz a kézben járó, egymást feltételező „ikerkérdés” végighúzódik Pázmány Péter teljes életművén.³ A Szentírás értelmezésével összefüggő vita elsősorban az „értelmező közösségről” szólt.⁴ A protestáns teológusok azt állították, hogy a Szentírás önmagában világos és értelmezhető, így lényegében minden keresztyénnek lehetősége van arra, hogy könnyen megtanulja mindazokat az igazságokat, amelyek szükségesek az üdvösséghez, emiatt pedig nincs szükség a Tanítóhivatalra a Szentírás valódi értelmének tanításához.⁵ A katolikusok számára a Szentírás tekintélyének végső alapja az Egyház tekintélye, és csak ez hivatott annak megítélésére, hogy

* A szerző a HUN-REN–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport tudományos főmunkatársa. A tanulmány a K 137815. számú OTKA-pályázat keretében készült.

¹ Pázmány Péter, *Hodoegus. Igazságra-vezerlő Kalavz...* (Pozsony, 1637), 97.

² Heltai János, „Rövid esettanulmány az irodalomtörténet-írás működési mechanizmusáról”, in Bessenyei József [et al.], szerk. *Kabdebó Lóránt köszöntése 65. születésnapja alkalmából*, (Miskolc: Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Összehasonlító Irodalomtörténeti és Művészettörténeti Tan-szék, 2001), 239–240. Bitskey István, „A konciliarista tradíció Pázmány Péter Szentírás-értelmezé-sében”, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 121(2017), 300.

³ Hargittay Emil, „Hitvita-irodalom a kora újkori Magyarországon”, *Vigília* 82(2017), 593. Hargittay Emil, *Pázmány Péter írói módszere: A Kalauz és a vitairatok újírása* (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2019), 131.

⁴ Az „értelmező közösség” (interpretative community) Stanley Fishtől (1938) származó fogalmáról lásd: Kálmán C. György, szerk., *Az értelmező közösségek elmélete*, (Budapest: Balassi, 2001).

⁵ Christian D. Washburn, „St. Robert Bellarmine on the Authoritative Interpretation of Sacred Scripture”, *Gregorianum* 94, 1 (2013), 58.

a Szentírás valamely konkrét értelmezése valóban megfelel-e a Szentírásban lévő igazságnak.⁶

Pázmány Pétert (1570–1637) méltán tartják a katolikus megújulás – vagy régi terminussal, az ellenreformáció – legjelentősebb alakjának a Magyar Királyságban. Ennél fogva a katolikus bibliai hermeneutikáról alkotott nézetei is mindenképpen figyelmet érdemelnek. Pázmány nagyhatású apologetikai-kontroverzteológiai művének, az *Isteni igazságra vezérlő kalauznak* a VII. könyvében foglalta össze gondolatait e témában.⁷ A *Kalauz* először 1613-ban jelent meg, ezt követte két átdolgozott kiadása 1623-ban és 1637-ben.⁸ További vizsgálódásaim alapjául ez az utolsó, még Pázmány életében megjelent szövegkiadás szolgál. A *Kalauz* a kor poszttridentinus teológiai összefoglalóinak tipikus képviselője, amennyiben szisztematikus formában közli a Trienti zsinaton újrafogalmazott római katolikus teológiai tanítást. A *Kalauz* ezen belül is a kontroverzteológiai jellegű dogmatikai művek közé tartozik, amelyek a protestáns tanok elterjedésének eredményeként, sőt kifejezetten a protestánsokkal folytatott teológiai viták gyűjteményeként jöttek létre. A német nyelvterületen, amelyhez az Osztrák Tartomány révén a magyar jezsuiták is tartoztak, a legjelentősebb kontroverzteológus Gregorio de Valencia (kb. 1550–1603), az ingolstadti egyetem spanyol származású jezsuitája volt, akit kortársai csak mint a tudósok doktoraként (*doctor doctorum*) emlegettek.⁹ Valenciai Gergely 1591-ben adta ki a *De rebus fidei hoc tempore controversiis* című művét, amely magában foglalta az először 1585-ben megjelent nagyhatású *Analysis fidei catholicae*, a protestánsok elleni hitviták módszertani vezérkönyvét.¹⁰

Az angol Thomas Stapleton (1535–1598) által írt *Principiorum doctrinalium relectio scholastica et compendiaria* (Antwerpen, 1596) volt a kor másik nagy kontroverzteológiai összefoglalása.¹¹ Valenciai Gergelyhez hasonlóan Stapleton is a protestánsokkal való kontroverziákban (*controversiae*), vagyis a vitás kérdések taglalása során adta közre a katolikus dogmatika főbb tételeit. Mind Valenciai Gergely, mind Stapleton műve ki-

⁶ H. van den Belt, *The authority of Scripture in Reformed theology: truth and trust*, (Leiden, Boston, MA: Brill, 2008), 127. Christian D. Washburn, „St. Robert Bellarmine on the Authoritative Interpretation of Sacred Scripture”, 69.

⁷ Pázmány bibliai hermeneutikával kapcsolatos meglátásainak rövid összefoglalását lásd: Bitskey István, „A konciliarista tradíció Pázmány Péter Szentírás-értelmezésében”, 300–314.

⁸ Pázmány Péter, *Hodoegus. Igazságra-vezérlő Kalauz ...* (Pozsony, 1637).

⁹ LThK³ 10 (2001), 516. Sík Sándor, *Pázmány: Az ember és az író* (Budapest: Szent István-Társulat, 1939), 85.

¹⁰ Carlos Sommervogel, *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*, VIII (Bruxelles–Paris, 1898), 393, 396. Sík Sándor, *Pázmány: Az ember és az író*, 85. John J. Burkhard, *The „sense of the faith” in history: its sources, reception, and theology* (Collegeville, Minnesota: Liturgical Press Academic, 2022), 14.

¹¹ Michael Richards, „Thomas Stapleton”, *The Journal of Ecclesiastical History* 18, 2 (October 1967), 194. Öry Miklós és Szabó Ferenc, „Pázmány Péter: 1570–1637”, in Öry Miklós, Szabó Ferenc, Vass Péter, szerk., *Pázmány Péter, Válogatás műveiből*, (Budapest: Szent István Társulat, 1983), 70.

mutathatóan hatással volt Pázmány *Kalauz*ára.¹² Aki azonban személyes példaképül szolgált Pázmány számára és a műveire is nagy befolyást gyakorolt, az Roberto Bellarmino (1542–1621) volt. Pázmány, aki a teológiát Rómában végezte, a *Collegio Romanóban* (ma Pápai Gergely Egyetem) személyesen találkozott az akkor a kollégium rektoraként működő Bellarminóval, és lett feltétlen híve az „apologéták fejedelmének”.¹³ Hatalmas munkája a *Disputationes de controversiis Christianae fidei* (Ingolstadt, 1586–1593) tizenöt fundamentális jelentőségű vitában tárgyalta korának fő dogmatikai kérdéseit.¹⁴ A *Kalauz* számos ponton szerkezeti és tartalmi hasonlóságot mutat a *Disputationesszal*, amennyiben ez is tizenöt könyvből áll, és Pázmány az argumentációk és a hivatkozott források egy részét nyilvánvalóan Bellarminótól kölcsönözte saját érveléséhez.¹⁵

Ennek ellenére az a korabeli protestáns vád, miszerint Pázmány ebből és más jezsuita írók műveiből kompilálta volna egybe az egész *Kalauzt*, nem állja meg a helyét.¹⁶ Fraknoi Vilmos Pázmány-monográfiájában a gyanúsítással kapcsolatban egy árnyalt, Bellarmino művének alapos ismeretéről tanúskodó véleményt fogalmazott meg. Eszerint az itáliai jezsuita munkája láthatóan nagy hatással volt a *Kalauz*ra, és Pázmány sok helyen kölcsönöz tőle gondolatokat és érveket, de attól még „a cél, rendszer, előadási módor és a tárgyalt kérdések megválasztása a két munkában egészen különböző.”¹⁷ Az irodalomtörténész Horváth Cirill szerint is, noha Pázmány nem vett át Bellarminótól egybefüggő szövegrészeket, de az egyes fejezetekben, szakaszokban igenis kimutatható személyes példaképének követése.¹⁸ A szórványokban kimutatható párhuzamok ellenére a *Kalauz* mind felépítésében, mind a dogmatikai kérdések kifejtésében jelentős mértékben eltér Bellarmino művétől. A *Disputationes*, amelyet szemináriumi tankönyvnek

¹² Öry Miklós és Szabó Ferenc, „Pázmány Péter: 1570–1637”, 70.

¹³ Öry Miklós, *Pázmány Péter tanulmányi évei*, Berzsényi Gergely, szerk. (Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2006), 98.

¹⁴ Christian D. Washburn, „St. Robert Bellarmine on the Authoritative Interpretation of Sacred Scripture”, 58–76. Thomas Dietrich, „Roberto Bellarmino: De Verbi Dei interpretatione (1586)”, in Óda Wischmeyer, szerk. *A bibliai hermeneutikák kézikönyve Órigenésztől napjainkig* (Szegedi Nemzetközi Biblikus Konferencia Alapítvány, 2022), 583–594.

¹⁵ Szabó Ferenc „viszonylagos Bellarmino-függőséggel” jellemzi Pázmánynak az olasz jezsuitához való szellemi, (kontroverz)teológiai kötődését. Szabó Ferenc SJ, „Deux théologiens du renouveau catholique aux XVI–XVIIe siècles Roberto Bellarmino et Péter Pázmány”, in Monok István, Sárközy Péter, szerk., *La civiltà ungherese e il cristianesimo – A magyar művelődés és a kereszténység*, 1 (Budapest–Szeged: Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság–Scriptum Rt., é. n.), 248.

¹⁶ A Pázmányt Bellarmino-epigonná degradáló megjegyzés a református Nagy Benedekre († 1617 k.) megy vissza, aki nem a *Disputationes*ra, hanem az itáliai jezsuita egy másik, a *Konkordiakönyvet* bíráló művére vonatkozóan vádolta Pázmányt plágiummal. Zvonarics Imre és Nagy Benedek, *Pázmány Péter pírónsági* (Keresztúr: Farkas Imre, 1615), 256. Klaszekovich István és társai gyanúsították azzal Pázmányt, hogy más jezsuiták műveiből ollózta össze a *Kalauzt*. Matthias Hafenreffer, *Az szentírásbeli hitünk ágainak...*, Zvonarics Imre, ford. (Keresztúr: Farkas Imre, 1614), C.

¹⁷ Frankl [Fraknoi] Vilmos, *Pázmány Péter és kora*, I, (Budapest, 1868), 114.

¹⁸ Horváth Cirill, „Pázmány és Bellarmin”, *Egyetemes Philológiai Közlöny* 33 (1909), 33–41, 33.

szántak, sokkal részletesebben tárgyalja valamennyi dogmatikai kérdést. A *Kalauz* a katolikus tanítás tárgyalásában kevésbé didaktikus, és máshová helyezi a hangsúlyokat az egyes vitás kérdések részletezésében.

Pázmány saját egyéni logikáját követve tárgyalja a katolikus vallás főbb dogmatikai kérdéseit, hiszen a *Kalauz* nagy részét korábbi polemikus műveiből, azaz vitairataiból állította össze, átfogalmazva és átszerkesztve, illetve kibővítve a korábban írt szövegeit. Ez a fajta önkompilációs technika Pázmány egész életművében kimutatható.¹⁹ A Szentírás katolikus értelmezésének témája is három alkalommal kerül elő a *Kalauz*ban, nevezetesen a III. könyv 2. és 12. részében, valamint a teljes VII. könyvben. Ha megnézzük, Bellarmino hogyan tárgyalja ugyanezt a kérdést, azt látjuk, hogy ő Pázmánynál jóval szorosabban kötődik nemcsak a Trienti zsinat szellemiségéhez, de annak a kánonokban kodifikált tartalmához is. Ahogy a zsinat is egységben kezelte valamennyi, a Szentírással kapcsolatos kérdést,²⁰ úgy Bellarmino is egyetlen tematikai egységben, az első *controversiában* (*De Verbo Dei scripto et non scripto*) tárgyalja azt (Liber I. De libris sacris et apocryphis. Liber II. De editionibus Hebraica, Chaldaica, Graeca, Latina, vulgaribus. Liber III. De interpretatione et vero sensu Scripturae. Liber IV. De verbo Dei non scripto).²¹

A zsinati dekrétumok egyik legfontosabb tétele a *sola scriptura* elvével szemben megfogalmazott dogmatikus kijelentés, amely a kinyilatkoztatás forrásául a Szentírást és a szenthagyományt nevezi meg (DH1501). Bellarmino ennek megfelelően az I. *controversia* tárgyaként egységben kezeli e két forrást: a bibliai hermeneutikai értekezése a III. könyvben olvasható, az íratlan hagyomány mibenlétét pedig a negyedikben fejti ki. Pázmánynál azonban nem azt tapasztaljuk, hogy a tartalmi szerkezetet a dogmatika határozná meg; a *Kalauz* egyéni, belső logikájának az felel meg, hogy a szenthagyomány kérdését előbb, a VI. könyv 2. részében tárgyalja (*Tartozunk sok dolgokat hinni és cselekedni, melyekről magán világos tanúság nincs a Sz. Írásban*). A téma felvezetése gyanánt megint csak az „ikerkérdést” (szentírás-értelmezés és ekkleziológia) ismerteti Pázmány – mint a protestánsokkal való egyenetlenségek gyökerét. Az alapvetés, amely szerint a hiteles írásértelmezés egyedül az Egyházban valósulhat meg, a Szentírással foglalkozó valamennyi nagyobb szövegegységben megjelenik, így a III. könyv 2. és 12. részében is, amelyek Pázmány önreferenciája alapján a VII. könyv előzményeinek tekinthetők.

¹⁹ Hargittay Emil önálló monográfiában értekezik Pázmány sajátos alkotói módszeréről. Hargittay Emil, *Pázmány Péter írói módszere: A Kalauz és a vitairatok újráirása* (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2019).

²⁰ A Trienti zsinat a 4. ülésen foglalkozott a Szentírás és a szent hagyomány kérdéskörrel. DH 1501–1507. Heinrich Denzinger és Peter Hünermann, *Hitvallások és az Egyház Tanítóhivatalának megnyilatkozásai*, Fila Béla, Jug László, ford., Romhányi Beatrix, Sarbak Gábor, összeáll., Burger Ferenc, szerk. (Bátonyterenye: Örökmécs Kiadó, Budapest: Szent István Társulat, 2004) 372–373.

²¹ Roberto Bellarmino, *Disputationes de controversiis christianae fidei adversus huius temporis haereticos*, I, (Ingolstadt: David Sartorius, 1586). A tanulmány megírásához ezt a példányt használtam: <https://tinyurl.com/ycxdpwcw> (A letöltés ideje: 2024. 09. 19.)

Az alapokhoz való minduntalan való visszatérés Bellarmino tankönyvében nem szükséges, sőt meglehetősen műfajidegen lenne. Pázmánynál viszont, minthogy korábbi vitáitait kompilálta egybe, a bibliai téma több megközelítésben is előkerül, így az aktuális argumentáció érthető módon ugyanazzal az alapvetéssel indul.

A trienti dekrétum (DH 1501) azon tétele, amely a Szentírás ihletett, sugalmazott voltát hangsúlyozza – vagyis azt, hogy a Szentírás Isten szava –, egy olyan tanítás, amelyben minden keresztény egyetértett. A *Kalauz* VI. könyvének első részében szerepel is azon négy pont között, amelyekben a keresztények általában, felekezetre való tekintet nélkül egyetértenek, így mintegy axiómaként kezelendő a hitviták során. Bellarmino viszont külön fejezetet szentel a témának az I. controversia 1. könyvében, bár ő maga is megjegyzi, a kényszer (a német libertinus Kaspar Schwenkfeld bibliaitagadó tanítása) viszi rá arra, hogy egy olyan kérdéssel foglalkozzon, amely egyébként a keresztény teológusok körében méltatlan a feldolgozásra.

A Trienti zsinaton megszilárdított bibliai kánon (DH 1502–1503), amely ugyancsak része a hiteles bibliainterpretáció tágabb kontextusának, Bellarminónál szintén az első controversia része: annak I. és II. könyvében van szó a szent és apokrif könyvekről, valamint a Biblia különféle nyelvű kiadásairól. Pázmány ugyanezeket a témákat a *Kalauz* III. könyvének 12. részében dolgozza fel, egy helyen hivatkozva is a zsinatra.²²

Bellarmino tárgyalásmenetéből kimarad az a téma, amellyel a *Kalauz* III. könyv 2. része foglalkozik, nevezetesen, hogy a protestáns tanok miként vezetik a hívőket kétségbeejtő bizonytalanságba. Pázmány joggal vélte úgy, hogy a Szentírás értelmének akarva-akaratlan eltorzítása is része az egész katolikus tan megkérdőjelezésének. A III. könyv 2. és 12. részének témáit Pázmány már megírta korábbi munkáiban, így a *Tíz bizonyosságban* (1605) és a *Bizonyos okokban* (1631); a *Kalauz*-ban átkontextualizálva közli álláspontját. A hiteles bibliaértelmezés volt életművének egyik központi kérdése, amelyhez „ikerkérdésként” kapcsolódott a katolikus egyháztan (az egyház fogalmának értelmezése, az igaz egyház jellemzőinek meghatározása stb.).²³ Pázmány 1626-ban külön kötetet szentelt e két szorosan összefüggő témának.²⁴ Az úgy melletti elköteleződése azaz magyarázható, hogy szilárd meggyőződése szerint, ha a protestánsok az Egyházat fogadnák el a Szentírás értelmezésére hivatott egyedüli tekintélynek, akkor a vitát a gyökerénél lehetne elvágni.

²² Pázmány, *Hodoegus. Igazságra-vezelő Kalauz*, 339.

²³ Bitskey, „A konciliarista tradíció Pázmány Péter Szentírás-értelmezésében”, 301. Pázmány ekkleziológiát érintő értekezéseivel kapcsolatban lásd: Bitskey István, „Ekkleziológia és retorika a hitvitákban”, in Bitskey István, *Hitvédelem, retorika, reprezentáció Pázmány Péter életművében* (Universitas Kiadó, 2015), 39–57. Hargittay Emil, „Pázmány Péter a Szentírásról és az Anyaszentegyházról”, in Heltai János and Tasi Réka, szerkk. *„Tenger az igaz hitről való egyenetlenségek vitatásának előadott özőne...”: Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról.* (Miskolc: ME BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 2005), 79–84.

²⁴ Pázmány Péter, *Az Szentírásról és az Anyaszentegyházról két rövid könyvecskék*, Bécs 1626.

Pázmány a *Kalauz* VII. könyvét szenteli kifejezetten a katolikus bibliaértelmezés kérdésének. A témát a skolasztikus disputáció szabályainak megfelelően fő- és mellék-kérdésekre adott, érvekkel jól alátámasztott válaszok formájában tárgyalja. Az alap-kérdést már a könyv címe is magában foglalja: *Honnan kel venni a sz. Írás igaz értelmét és a vetekedések magva-szakasztását?*²⁵ Az „igaz értelem” a Trienti zsinat által használt kifejezésből (de vero sensu et interpretatione Scripturarum Sanctarum) a *verus sensus* juttatja eszünkbe. (A *vera interpretatio* Pázmánynál „igaz magyarázatként” szerepel.) A cím azt a reményt sugallja, hogy ha minden keresztény a szentírás-értelmezést ugyanarra az értelmező közösségre bízna, megszűnnének a felekezetek közti konfliktusok (illetve maguk a felekezetek sem léteznének). Pázmány ezzel a VI. könyv elején felvetett kérdéshez (*Hol vagyon gyökere minden viszsza-vonyásznak*) tér vissza, ahol is azt írja: „Két Kérdés fordúl-meg minden közbe-vetés, mely a’ Keresztyénségben támadhat: melyekben, ha meg-eggyesedhetnénk, vége lenne az egyenetlenségeknek.”²⁶ A már említett ikerkérdésről van itt szó természetesen.

Visszatérve a VII. könyvhöz, annak első részében Pázmány egy módszertani jellegű *sitne*-kérdéssel nyitja a fejtegetést: „Vagyon-e bizonyos mód a sz. Írás Igaz értelmének ismerésében?”²⁷ Pázmány megemlíti, hogy már korábban két helyen is foglalkozott ugyan a témával, „de it lévén tulajdon helye”, ezért itt, a VII. könyvben kell bővebben tárgyalni. Pázmány a hiteles írásértelmezés taglalását egy, a már a III. könyv 12. részében megfogalmazott gondolattal kezdi, ti. hogy „a’ sz. Írás bötűje csak igaz értelmeszerént Isten szava; hamis értelem-szerént pedig nem Isten igéje, hanem Ördög szava. A’ Bötű azért igaz magyarázat-nélkül halált és veszedelmet szerez azokban, kik azt idegen értelemben vészik.”²⁸ Állítását alátámasztó érvként Szent Pál azon mondatát idézi, amelyre XVI. Benedek pápa 2011-es apostoli buzdítása, a *Verbum Domini* is hivatkozik a bibliai hermeneutikával kapcsolatban: „A betű öl, a lélek ellenben élte” (2Kor 3,6). „Mely mondást úgy magyaráz Szent Ágoston, hogy a’ bötű olyan mint a’ Test; annak igaz értelme olyan, mint az elevenítő Lélek”²⁹ – folytatja Pázmány, és további érveket hoz fel annak bizonyítására, hogy a hiteles írásértelmezés spirituális felelősséggel is jár,

²⁵ Pázmány, *Hodoegus. Igazsagra-vezelő Kalavz*, 596.

²⁶ *Uo.*, 552. Pázmány szilárd meggyőződése volt, hogy ha a protestánsok elfogadnák az egyházat mint a Szentírás értelmezésére egyedül hivatott tekintélyt, akkor véget érne a vita. A *Kalauz* VI. könyvében (I. rész 2. fejezet írja: „Az tehát a’ kérdés, honnan mennyünk végére, ki érti igazán a’ Szent Írás bötűjét? Mert a keresztyénségben támadott vetekedéseknek addig végét nem érhetjük, míg bizonyos útát nem találunk a’ Szent Írás igaz magyarázására. [...] Azért minden ellenkezésnek gyökere a’ Szent Írásnak különböző magyarázásából árad. Azt kel tehát mindenen-előt meg-visgálni, honnan és mi módon mehessünk végére a biblia bötűjének igaz értelmének? Mihent ezen e’ szoros úton által-megyünk, ottan síkmezőre és künű útakra jutunk. De valamíg ezt elkerüljük és másut akarunk nyaralni, semmiben véget nem érünk, hanem sok munka- és fáradság-után végre-is erre kel viszsza-térünk és ezen kel el-kezdenünk.” *Uo.*

²⁷ Pázmány, *Hodoegus. Igazsagra-vezelő Kalavz*, 597.

²⁸ *Uo.*

²⁹ *Uo.*

amennyiben a hívek személyes megszentelődésének ez az egyik feltétele. Pázmány életművének fontos, a háttérben állandóan munkáló eleme ez a hívek lelki üdvé iránt érzett őszinte aggodalom, amely abból a szilárd meggyőződésből fakad, hogy „az ember a római katolikus egyházon kívül nem üdvözl”³⁰, márpedig a helyes bibliaértelmezés le-téteményese az egyház. „Mely szükséges a sz. Írás igaz értelmét bizonyoson tudni; mivel enélkül hasznunk nem lehet a sz. Írás bötűjéből; sőt ebben, mint valami törben, nyakunk szakad.”³¹

A könyv első részének elején feltett kérdésre, hogy ti. „Vagyon-e bizonyos mód a sz. Írás Igaz értelmének ismerésében?” a következő fejezetben kapjuk meg a választ: „Azt mondom azért, hogy az Isten bizonyos Módot hagyott a’ Sz. Írás igaz értelmének ismeretiben, úgy, hogy nem csak a’ bötűt adta előnkbe, de ennek kétségtelen magyarázásában-is tekéletes utat mutatott.”³² Kicsit később ezt olvassuk: „Nem Emberi okoskodás erejéből, hanem Istennek minden hitelre méltó oktatásából kel a’ Sz. Írás igaz Értelmét vennünk.”³³ Azon túl, hogy ez a mondat a Trienti zsinat rendeletét (DH 1501) visszahangozza,³⁴ felveti a kérdést, hogy mi is az értelmező közösség: „De a’ Kérdés abban vagyon; Mi módon és Ki-által adgya előnkbe Isten, az ő szavainak igaz magyarázattát?”³⁵ A válasz természetesen: a katolikus egyház. A protestánsok által megjelölt értelmező közösség ezzel szemben a hívek gyülekezete, „minden keresztyén maga megítlheti, melylyik igaz vagy hamis értelme az Isten igéjének” – írja Pázmány.³⁶ „Három utat és módot mutatnak a pártosok [protestánsok], mellyen mongyák, hogy megismérhetni a szent Írás igaz értelmét. I. A’ Szent Írásnak nyilvánvaló fényességét. II. A’ Szent Léleknek belső tanítását. III. A’ Szent Írás bötűjének szorgalmatos visgálását.”³⁷ Pázmány ezt a három pontot fejti ki a VII. könyv 3., 4. és 5. részében. Szerinte a protestáns teológusok úgy vélik, minden keresztyén meg tudja ítélni, hogy mi a Szentírás hiteles értelmezése, hiszen maga a bibliai szöveg világos, nyitott és önértelmező, és

³⁰ Péter Katalin, „Pázmány Péter és a protestánsok”, *Egyháztörténeti Szemle* 7(2006) <https://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/pk-pazmany.htm> (Az utolsó letöltés ideje: 2023. 11. 24.)

³¹ Pázmány, *Hodoegus. Igazsagra-vezelő Kalavz*, 599.

³² *Uo.*

³³ *Uo.*, 601.

³⁴ DH 1507 „Emellett a könnyelműségre hajlamosak megrendszabályozása végett határozatot hoz, hogy senki, a saját okosságára támaszkodva, a hit és az erkölcs kérdéseiben, amelyek a keresztyén tanítás épülésére szolgálnak, a Szentírást – a saját értelmezése szerint kiforgatva – azon értelmezés ellenében, amelyet tartott és tart az Egyház (akinek a tiszte megítélni a szent iratok igazi értelmét és értelmezését), vagy az Atyák egyhangú értelmezése ellenében értelmezni ne merje, mégha az ilyen értelmezések sohasem kerülnének is a nyilvánosság elé.” Denzinger és Hünermann, *Hitvallások és az Egyház Tanítóhivatalának megnyilatkozásai*, 373.

³⁵ Pázmány, *Hodoegus. Igazsagra-vezelő Kalavz*, 601.

³⁶ *Uo.*, 602.

³⁷ *Uo.*, 603.

képes megmutatni saját igaz értelmét.³⁸ A Pázmány-féle hermeneutikai fejtegetés középpontjában ennek a *claritas Scripturae*-nak a cáfolata áll.

A reformáció alaki elvéhez (*principium formale*), a *sola Scripturá*hoz szorosan kapcsolódó *claritas Scripturae* tana kulcsszerepet játszott a protestáns bibliai hermeneutikában.³⁹ A *claritas Scripturae* szerint mivel egyedül a Szentírás tartalmaz mindent, ami az üdvösséghez szükséges, világosan és hatékonyan közli azokat azokkal, akiket a Szentlélek a hit által megvilágosít.⁴⁰ Bármilyen homályos a Bibliában, az nem szükséges az üdvösséghez, és mivel a Szentírás saját értelmezőjeként működik (*scriptura sui ipsius interpres*), a homályos részeket értelmezik a világosak, azok érthetőek.⁴¹ A *claritas Scripturae* közvetve tagadta az Egyház mint értelmező közösség tekintélyét. Az Anyaszentegyház azonban ragaszkodott a Tanítóhivatal ezen feladatához, hiszen a hitigazságokra vonatkozó, ezáltal az üdvösség elnyerése szempontjából fontos bibliai szakaszok interpretálását, illetve a hiteles interpretáció kiválasztását nem bízhatták akárkire.⁴² Ennek megfelelően a *claritas Scripturae* cáfolata egyik sarokpontja volt a katolikus hitvédelemnek. Pázmány a VII. könyv 3. részét annak bizonyításának szentelte, hogy a szentírási szöveg sok helyen homályos, a maga világosságából nem mutatja meg valódi jelentését.⁴³ Mindenekelőtt arra hoz példákat, hogy a Szentírás maga tanúskodik saját érthetlenségéről és homályosságáról (2Pét 3:15–16; Lk 18:34; ApCsel 8:30). A Szentírás értelmezésében felmerülő nehézségeket az emberi értelem véges felfogóképességének és a nyelvi kifejezés határainak tulajdonítja. Pázmány úgy véli, hogy a homályt a Szentírás

³⁸ Uo. „Mert a’ Sz. Írás oly fényes, oly világos, hogy abban semmi *Obscuritas*, homály és nehéz értelem nincsen; hanem maga fényességénél úgy meg-ismértetik az ő értelme, mint a Nap-fény.” A *claritas Scripturae* elmélete természetesen sokkal bonyolultabb, mint azt Pázmány summázata sugallja. Luther szerint például a Szentírás tisztasága kettős (*duplex claritas Scripturae*), van külső és van belső tisztaság. Friedrich Beisser, *Claritas Scripturae bei Martin Luther* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1966), 82.

³⁹ James Patrick Callahan, „Claritas Scripturae: The Role of Perspicuity in Protestant Hermeneutics”, *Journal of the Evangelical Theological Society*, 3(1996), 355. Steven Nemes, „Claritas Scripturae, Theological Epistemology, and the Phenomenology of Christian Faith”, *Journal of Analytic Theology* 7(2019), 199. A *claritas Scripturae* tanítása mindazonáltal nem a reformáció találománya volt, az egyházatyák és az apológéták széles körben hivatkoztak a Szentírás világosságára és érthetőségére. Don A. Carson, „Is the doctrine of »claritas scripturae« still relevant today?”, in *Collected Writings on Scripture* (Wheaton: Crossway, 2010), 180–181.

⁴⁰ Nemes, „Claritas Scripturae, Theological Epistemology, and the Phenomenology of Christian Faith”, 199.

⁴¹ Callahan, „Claritas Scripturae: The Role of Perspicuity in Protestant Hermeneutics”, 356.

⁴² A Trienti zsinat negyedik ülése foglalkozott a hiteles bibliaértelmezés kérdésével, az erre vonatkozó határozatot (DH 1507) lásd: Zenzinger és Hünermann, *Hitvallások és az Egyház Tanítóhivatalának megnyilatkozásai*, 373.

⁴³ Pázmány, *Hodoegeus. Igazságra-vezető Kalavz*, 604. „A’ Szent Iras bötüje, sok helyen homalyos és maga fényességével ki nem mutattya igaz értelmét.”

mélysége és beszédmódja okozhatja.⁴⁴ A bibliai szövegek mélységéről Pázmány ezt írja: „Egyéb sem lehet benne, hanem a’ Sz. Írásban sokat igen nehéz megérteni. Mert a’ Sz. Írás a keresztyén hitnek derék fundamentomirúl emlekezik, ugy-mint a Szent Háromságrúl, Az Isteni Személynek Testesülésérúl, Az Istennek örök Választásárúl, vagy Megvetésérúl, A’ *sacramentumok* erejérúl, A’ Halottak fel-támadásárúl, Az örök Bóldogságrúl, *etc.* Ezek oly dolgok, mellyek az Emberi értelmet tellyességgel meghaladgyák...”⁴⁵ Pázmány az emberi szó határait teszi felelőssé a homályosságért: „a’ szent Írás szóllásinak mi-vólta-is azt hozza magával, hogy homályos légyen sok helyen az ő mondása. Mert a’ meg-gondolhatatlan és ki-mondhatatlan Istent és Isteni dolgokat mí szavainkal adgya előnkbe. Azért lehetetlen, hogy homály ne légyen az ilyen dolgokrúl-való szóllásban.”⁴⁶ Pázmány abban látja az értelmezési probléma gyökerét, hogy sokszor nem tudjuk, a Szentírásban leírtakat szó szerint (*proprie*) vagy átvitt (*figurative*) jelentésben kell-e értenünk, és maga a Szentírás nem tájékoztat bennünket arról, hogy melyik értelmezés felel meg a kinyilatkoztatott értelemnek.⁴⁷

Ezután Pázmány rátér a homályos beszédre és az ebből fakadó értelmezési nehézségekre, néhány rövid példával illusztrálva ezeket a szemantikai-retorikai jelenségeket (lásd az alábbi táblázatot). Valamennyi értelmezési problémát egyetlen kategóriába, a „színes [látszólagos] ellenkezések” gyűjtőnév alá sorolja. Gyűjtésében olyan bibliai helyek szerepelnek, amelyek látszólag ellentmondanak egymásnak. Roberto Bellarmino pontosabb megkülönböztetést alkalmazva hatféle exegetikai problémát sorol fel a *Disputationes* 1.3.1.-ben; ezek közül az első a „látszólagos ellentmondás”.⁴⁸ Pázmány 38 ilyen példát sorol föl az Ó- és Újszövetségből, e bibliai szakaszokkal bizonyítva, hogy maga a Szentírás nem mindig világos, és bíró kell ahhoz, hogy eldöntse, mi a hiteles értelmezés.⁴⁹ Ezen ellentétek feloldását, magyarázatát Pázmány a következő alfejezetben ismerteti Cornelius a Lapide, Juan de Pineda, Gaspar Sánchez és Juan Maldonado jezsuita exegeták által írt kommentárok alapján.

⁴⁴ Uo., 606. „A’ sz. Írásban foglalt dolgok mélysége, és a’ Szóllásnak mi-vólta, magával hozza sok helyen a’ nehéz Ertelmet.”

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Látszólagos ellentmondások, kétértelmű szavak és kijelentések, hiányos kijelentések, megfordított kijelentések, hebraizmusok, szóképek és alakzatok. Bellarmino, *Disputationes* ..., I, 159–160.

⁴⁹ Pázmány, *Hodoegus. Igazságra-vezető Kalauz*, 607–609.

Egy-néhány Példák a' színes Ellenkedésről. ⁵⁰	Rövid Fejtegetése ezeknek a' színes Ellenkezéseknél. ⁵¹
4. Saul-ról olvassuk; hogy Egy esztendő volt mikor Királlyá let, és két esztendeig királykodot; 1.Reg. 13. v. 1. Ugyan-azon Sz. Írás, Öreg legénynek írja hogy volt Saul, mikor Királlyá választaték; 1.Reg. 10. v. 21. és Sz. Pál, Negyven esztendőt nevez, melyben országlot, Actor. 13. v.21.⁵²	4. Oly ártatlan volt Saul mikor Királlyá választatot, mint az Esztendő gyermek. Két esztendeig maradt abban a' jószágban. Akkor Istentől megvettetett, és Dávid kenetett királyságra. Az üdőtől-fogva, nem volt Saul igaz Király, hanem, erővel és hamissan királykodot Negyven esztendeig. Jóllehet ezt a' Negyven esztendőt, Samuel-re és Saul-ra osztják némellyek.⁵³
9. Együtt azt olvassuk, hogy a Moyses szekrényében egyéb nem volt a két kő táblánál, 3. Reg. 8, 9. Másut az vagyon írva, hogy az Aaron veszszeje és egy kosár manna volt a táblákkal együtt; Hebr. 9, 4. 10.⁵⁴	9. Bizonyos, hogy a sátorban a szekrénnel együtt volt a manna és a veszső, Exodi 16, 34. Nummer. 17, 10. És noha a királyok idejében csak a táblákat tartották a szekrényben: de mivel a szekrény-mellet volt a manna és a veszső, azt mondhatta szent Pál, hogy a szekrényben volt, miképpen mongyuk, hogy Christus Jerusalemben holt-meg; mert közel mellette volt a Calvaria. Vagy talán más üdőre nézett szent Pál, melyben, míg a szekrény sátor-alat volt, a szekrényben tartatott a manna és veszső; noha a templom épülete-után más tisztességes helyen tartattak.⁵⁵
21. Sokszor azt parancsolja Christus, hogy az apostolok veszsőt, erszényt ne hordozzanak, Matth. 10, 10. Lucae 9, 3. Cap. 10, 4. Maga, Marci 6, 8. megparancsolta, hogy veszsőt hordozzanak kezekben. Lucae 22, 36. azt hadgya, hogy erszényt és kardot viseljenek.⁵⁶	21. Botot viselni fegyver-gyanánt, tiltotta Christus; de hogy úton-járások segítségére pálca legyen az apostoloknál, nem tiltotta. A kard- és erszény-viselést-is megengedte Christus, mikor a szükség kívánta.⁵⁷

⁵⁰ Uo., 607.

⁵¹ Uo., 610.

⁵² Uo., 607.

⁵³ Uo., 610

⁵⁴ Uo., 607.

⁵⁵ Uo., 610–611.

⁵⁶ Uo., 608.

⁵⁷ Uo., 611.

Feltűnő, hogy míg Bellarmino foglalkozik a Szentírás négyes értelmezésével, azaz a bibliai szövegben lehetséges négy egymásra épülő (literális, morális, allegorikus és anagogikus) jelentéssíkkal, addig Pázmány nem ír erről. Hermeneutikai magyarázataiban is csak a *sensus literalis* szintjén marad, azon belül különbözteti meg az egyszerű és az átvitt értelmű *sensus literalist*. Pázmány tehát szándékosan leegyszerűsítette bibliai hermeneutika-magyarázatát a könnyebb érthetőség érdekében. Ennek a fajta, egyébként az egész pázmányi életművet meghatározó pragmatikus megközelítésnek a célja az olvasó arról való meggyőzése, hogy hiteles bibliaértelmezés kizárólag az Egyházon belül valósulhat meg. Az értelmezés módszertana ebből a szempontból fölösleges akadémiai kitérő lenne, amely amúgy sem tartozik a laikus olvasóra. Pázmány illusztráló példáiban is a szó szerinti jelentésre (*sensus literalis*) korlátozta az értelmezési platformot. Ezt magyarázhatja Luther és nyomában a protestáns bibliai hermeneutika azon eljárása, amely kizárta (pontosabban a tipologikus értelmezés alá vonta) az allegorikus, valamint a többi spirituális jelentéssíkot az interpretációból.⁵⁸ Pázmány esetleg a potenciális protestáns olvasók számára is világossá kívánta tenni, hogy a Biblia még akkor is tartalmaz problematikus és homályos részeket, ha értelmezésünk alapja a betű szerinti értelem. Mindenesetre Pázmány ebben is Bellarminót, illetve annak közvetlen mintáját, a domonkos Melchior Canót követi, akik a reformátorokkal való vitáikban mintegy közös értelmezési platformként a *sensus literalist* jelölték meg.⁵⁹

Pázmány szintén Bellarminótól „leste el” azt az argumentumot, amelyet azzal a retorikai módszermagyarázattal vezet be, hogy „viszsa-fordíthatjuk a’ pártosokra minden bizonyításokat.”⁶⁰ Ő és Bellarmino olyan bibliai helyeket idéznek, amelyekkel a protestánsok teológusok (Bellarminónál konkrétan Luther és Johannes Brenz) a Szentírásból magából, annak szó szerinti olvasatával, a *sensus litteralisszal* bizonyítják az általuk vallott *claritas Scripturae*t. Úgy tűnik, hogy ily módon sikerül a protestánsok ellen fordítaniuk azok saját bibliai hermeneutikai módszerét, a szó szerinti értelmezést. „Hogy a’ szent Írás maga fényességével megmagyarázza magát, sok-képpen erőssítik az ellenkezők. Bizonyoságot azokból a’ sz. Írás mondásiból vésznek, mellyek az Isten ígését világosnak, lámpásnak, fényességnek nevezik” – írja Pázmány.⁶¹ Ezek tehát olyan szentírási szakaszok, amelyeket a protestánsok – a verbálinspiráció nyomán, illetve a literális

⁵⁸ A lutheri értelemben vett *sensus literalist*, a *sensus historicist* a katolikus kontroverzisták saját narratívájukban leegyszerűsítették, és nem vettek tudomást annak eredeti értelmezéséről. A *sensus literalis* és *spiritualis* lutheri átértelmezéséről lásd: Csepregi Zoltán, „Luther szentírási elve: a »hit szabályától« (Róm 12,6) az Isten ígétébe vetett bizalomig”, in Szabó Lajos, szerk., *Teológia és reformáció* (Budapest: Evangélikus Hittudományi Egyetem; Luther Kiadó, 2017), 23–35.

⁵⁹ Szabó, „Deux théologiens du nouveau catholique ...”, 249. Bellarmino vélhetőleg azért ír mégis a négyes értelemről, mivel a *Disputationest* a papképzésben is hasznosítható tankönyvnek szánta. Dietrich, *Roberto Bellarmino...*, 584.

⁶⁰ Pázmány, *Hodoegus. Igazságra-vezető Kalauz*, 616.

⁶¹ *Uo.*, 617.

értelem előtérbe helyezése folyományaként – úgy értelmezték, hogy ezekben a Szentírás önnön világosságáról és könnyen érthetőségéről tesz tanúbizonyságot.⁶² Ilyenek például: „Ez a parancs, amelyet ma meghagyok neked, nem elérhetetlen számodra, és nincs messze tőled.” (MTörv 30,11). „Világos az Úr parancsa, felvilágosítja a szemet” (Zsolt 19,9). „A te igéd lámpás a lábamnak, s ösvényeimnek fényesség.” (Zsolt 119,105). A katolikus kontroverzisták ezen szentírási szakaszok allegorikus értelmezésével cáfolják a protestáns betű szerinti, a Biblia önreflexiójaként értelmezett olvasatot.

Összességében az a benyomásunk, hogy Pázmány nem tárgyalja részletekbe menően a katolikus bibliai hermeneutikát és annak módszereit. Úgy véli, hogy az egyéni olvasatok különféle önkényes értelmezésekhez vezetnek, ezért elutasítja azokat a protestáns hermeneutikai módszereket, amelyek többek között a görög, a latin és a héber nyelvek tanulmányozásán, a stilisztikai és frazeológiai elemzésen, valamint a szövegkörnyezet figyelembevételén alapulnak.⁶³ Pázmány tehát, szokásához híven, kellő pragmatizmussal kezelte a kérdést, és úgy vélte, olvasóit nem szükséges mélyen bevezetnie a katolikus exegézis módszertanába, hiszen az nem tartozik rájuk. A legfontosabb, hogy minden hívő hiteles értelmezésként fogadja el a katolikus egyház által jóváhagyott értelmezést. Pázmányt sokkal inkább a Szentírás hiteles értelmezésével járó lelki felelősség foglalkoztatta, hiszen az egyéni megszentelődés egyik feltétele, hogy a papság a Szentírás „igaz értelmét” közvetítse a népnek. A hívők üdvéért való őszinte törődés Pázmány életművének fontos eleme, és abból a szilárd meggyőződésből fakad, hogy a hiteles bibliaértelmezés letéteményesének számító Római Katolikus Egyházon kívül senki sem üdvözülhet.

BIBLIOGRÁFIA

FORRÁSOK

- Bellarmino, Roberto. *Disputationes de controversiis christianae fidei adversus huius temporis haereticos*, I, (Ingolstadt: David Sartorius, 1586).
- Hafenreffer, Matthias. *Az szentírásbeli hitünk ágainak....* transl. Zvonarics Imre. Keresztúr: Farkas Imre, 1614.
- Pázmány Péter. *Hodoegus. Igazságra-vezető Kalavz* mellyet irt, es most sok helyen jobbitván kibocsátott, cardinal Pazmany Peter, esztergami ersek (Pozsony, 1637).
- Zvonarics Imre és Nagy Benedek. *Pázmány Péter pírónsági* (Keresztúr: Farkas Imre, 1615).

⁶² Fabiny Tibor, *A keresztény hermeneutika kérdései és története I. (A prekritikai korszak: az első századtól a reformáció koráig)* (Budapest: Hermeneutikai Kutatóközpont, 1998), 20, 40–41. Allan Andrew Zaun, *A Study of the Idea of the Verbal Inspiration of the Scriptures with special reference to the Reformers and Post-Reformation thinkers of the sixteenth and seventeenth centuries*, 1937. PhD disszertáció. <https://era.ed.ac.uk/handle/1842/10291> (Az utolsó letöltés ideje: 2023. 11. 24.)

⁶³ Pázmány, *Hodoegus. Igazságra-vezető Kalavz*, 604.

SZAKIRODALOM

- Belt, H. van den. *The authority of Scripture in Reformed theology: truth and trust*. Studies in Reformed theology, v. 17. Leiden–Boston, MA: Brill, 2008.
- Beisser, Friedrich. *Claritas Scripturae bei Martin Luther*. Göttingen: Vandenhoeck&Ruprecht, 1966.
- Bitskey István. „A konciliarista tradíció Pázmány Péter Szentírás-értelmezésében”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 121/3 (2017): 300–314.
- —. „Ekkleziológia és retorika a hitvitákban”. In *Hitvédelem, retorika, reprezentáció Pázmány Péter életművében*, 39–57. Universitas Kiadó, 2015.
- Burkhard, John J. *The “sense of the faith” in history: its sources, reception, and theology*. Collegeville, Minnesota: Liturgical Press Academic, 2022.
- Callahan, James Patrick. “Claritas Scripturae: The Role of Perspicuity in Protestant Hermeneutics”. *Journal of the Evangelical Theological Society*, 3. (1996): 353–372.
- Carson, Don A. “Is the doctrine of «claritas scripturae» still relevant today?” In *Collected Writings on Scripture*. Wheaton: Crossway, 2010.
- Csepregi Zoltán. „Luther szentírási elve: a »hit szabályától« (Róm 12,6) az Isten ígétébe vetett bizalomig”, in Szabó Lajos, szerk., *Teológia és reformáció*. Budapest: Evangélikus Hittudományi Egyetem, Luther Kiadó, 2017.
- Denzinger, Heinrich és Hünermann, Peter. *Hitvallások és az Egyház Tanítóhivatalának megnyilatkozásai*, Fila Béla, Jug László, ford., Romhányi Beatrix, Sarbak Gábor, összeáll., Burger Ferenc, szerk., Bánytereny: Örökmécs Kiadó, Budapest: Szent István Társulat, 2004.
- Dietrich, Thomas. “Roberto Bellarmino: De Verbi Dei interpretatione (1586)”, in Oda Wischmeyer, szerk. *A bibliai hermeneutikák kézikönyve Órigenésztől napjainkig*, Szeged: Szegedi Nemzetközi Biblikus Konferencia Alapítvány, 2022, 583–594.
- Fabiny Tibor. *A keresztény hermeneutika kérdései és története I. (A prekritikai korszak: az első századtól a reformáció koráig)*. Budapest: Hermeneutikai Kutatóközpont, 1998.
- Hargittay Emil. „Pázmány Péter a Szentírásról és az Anyaszentegyházról”, in János Heltai, Réka Tasi, szerk. „Tenger az igaz hitről való egyenetlenségek vitatásának előadott özöne...”: *Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról*. Miskolc: ME BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 2005, 79–84.
- —. „Hitvita-irodalom a kora újkori Magyarországon”. *Vigilia* 82(2017): 588–596.
- —. *Pázmány Péter írói módszere: A Kalauz és a vitairatok újraírása*. Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2019.
- Heltai János. „Rövid esettanulmány az irodalomtörténet-írás működési mechanizmusáról”, in József Bessenyei [és mások], szerk. *Kabdebó Lóránt köszöntése 65. születésnapja alkalmából*. Miskolc: Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Összehasonlító Irodalomtörténeti és Művészettörténeti Tanszék, 2001, 236–241.
- Lexikon für Theologie und Kirche*, Bd. 10. Freiburg–Basel–Rom–Wien: Herder, 2001.
- Nemes, Steven. “Claritas Scripturae, Theological Epistemology, and the Phenomenology of Christian Faith”. *Journal of Analytic Theology* 7 (2019): 199–218. <https://doi.org/10.12978/jat.2019-7.181913130418>.

- Öry Miklós. *Pázmány Péter tanulmányi évei*. Gergely Berzsényi, szerk. Pázmány Irodalmi Műhely, Tanulmányok, 5. Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2006.
- Öry Miklós és Szabó Ferenc. „Pázmány Péter: 1570–1637”. In *Pázmány Péter, Válogatás műveiből*, 1. Budapest: Szent István Társulat, 1983.
- Richards, Michael. “Thomas Stapleton”. *The Journal of Ecclesiastical History* 18, 2 (1967. október): 187–199. <https://doi.org/10.1017/S0022046900070998>.
- Sík Sándor. *Pázmány: Az ember és az író*. Budapest: Szent István Társulat, 1939.
- Sommervogel, Carlos. *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*. Köt. VIII. Bruxelles–Paris, 1898.
- Szabó Ferenc SJ. „Deux théologiens du renouveau catholique aux XVI–XVIIe siècles Roberto Bellarmino et Péter Pázmány”, in István Monok és Péter Sárközy, eds. *La civiltà ungherese e il cristianesimo – A magyar művelődés és a kereszténység*. Budapest–Szeged: Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság – Scriptum Rt., 1998, 1:248–255.
- . *Reformáció és katolikus megújulás. Válogatott Pázmány-tanulmányok*. Budapest: Szent István Társulat, 2018.
- Washburn, Christian D. “St. Robert Bellarmine on the Authoritative Interpretation of Sacred Scripture”. *Gregorianum* 94, 1 (2013): 55–77.
- Zaun, Allan Andrew. *A Study of the Idea of the Verbal Inspiration of the Scriptures with special reference to the Reformers and Post-Reformation thinkers of the sixteenth and seventeenth centuries*, 1937. PhD thesis. <https://era.ed.ac.uk/handle/1842/10291>.